

М. М. Асаула

Харків

Лексико-семантичні особливості дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)

Асаула М. М. Лексико-семантичні особливості дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини). Стаття присвячена розгляду лексико-семантичних особливостей дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини). Аналізуються лексеми цієї тематичної групи: визначається їх склад, структурні і семантичні особливості. Результати дослідження доводять, що лексика „дитячого спілкування” центральнослобожанських говорів утворює складну й розгалужену систему номінацій, у межах якої поряд із загальнонародними і специфічними діалектними утвореннями виділяється значна кількість ситуативних оказіоналізмів.

Ключові слова: *дитяче мовлення, Центральна Слобожанщина, лексема, загальнонародні й специфічні діалектні утворення, ситуативні оказіоналізми.*

Асаула М. Н. Лексико-семантические особенности детской речи Центральной Слобожанщины (Харьковщины). Статья посвящена рассмотрению лексико-семантических особенностей детской речи Центральной Слобожанщины (Харьковщины). Анализируются лексемы этой тематической группы: определяется их состав, структурные и семантические особенности. Результаты исследования доказывают, что лексика „детского общения” центральнослобожанских говоров образует сложную и разветвленную систему номинаций, в пределах которой наряду с общенародными и специфическими диалектными образованиями выделяется значительное количество ситуативных окказионализмов.

Ключевые слова: *детская речь, Центральная Слобожанщина, лексема, общенародные и специфические диалектные единицы, ситуативные окказионализмы.*

Asaula M. Lexico-semantic peculiarities of children's speech of Central Slobozhanshina (Kharkovshina). The article is devoted to the problem of considering lexico-semantic peculiarities of children's speech of Central Slobozhanshina (Kharkovshina). The lexemes of this thematic group are analyzed: the lexical units of this specific sphere of communication, their structural and semantic peculiarities are determined. The results of the research prove that the vocabulary of children's communication of the dialects of Central Slobozhanshina makes a complex and branched out system in which along the national and specific dialect units a considerable number of situational nonce words are selected.

Key words: *children's speech, Central Slobozhanshina, lexeme, national and specific dialect units, situational nonce words.*

Останнім часом помітно зростає інтерес мовознавців до проблем діалектної лексикології. За ближчі десятиліття з'явилася значна кількість праць, присвячених розгляду загальних теоретичних питань української діалектної лексики (П. Гриценко [5], А. Зеленько [8], І. Матвіяс [13] й інші). Значна увага приділяється сьогодні й описові лексичного складу окремих територіально-мовленнєвих утворень (К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко [3], Н. Гуйванюк [18], А. Сизько [17]

й інші). При цьому різні мовленнєві території щодо дослідження лексичного складу представлені неоднаково. Так, більшою мірою репрезентовані Південний Захід і Полісся. Центральна ж Слобожанщина на лексико-семантичному й фразеологічному рівнях обстежена й представлена явно недостатньо, хоча „місцева” діалектологічна наука й відома іменами Л. Лисиченко, А. Сагаровського, А. Свашенко, Г. Солонської й інших.

Разом із тим, усе більшу увагу дослідників привертають тематичні й лексико-семантичні групи слів. Окремі тематичні групи лексики репрезентовані в працях О. Вікторіні [2], Г. Гримашевич [4], М. і О. Никончуків і В. Мойсеєнко [15] і деяких інших.

Лексика ж „дитячого спілкування” ще не була об’єктом спеціального дослідження в українському мовознавстві. Лише частково її торкнулися С. Богдан, В. Ващенко, Г. Карнаушенко, В. Чернецький.

Зважаючи на такий стан речей, цілком зрозуміла й відсутність лексикографічних робіт із діалектного дитячого мовлення. Разом із тим, ми свідомі того, що наше дослідження – лише перший крок у вивченні цього надзвичайного явища, та сподіваємося, що воно може стимулювати роботу діалектологів інших мовленнєвих територій у цьому напрямку.

Мета пропонованої роботи – виявити й проаналізувати основні лексико-семантичні групи „слів”, наявні в дитячому мовленні Центральної Слобожанщини.

Це дослідження базується на фактажі, зібраному нами за власним питальником (320 позицій) у 40 селах Харківської області (загальна кількість обстежених районів – 7). Прислужилися й записи, зроблені викладачами і студентами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Респондентами стали діти віком до шести років, а також їхні батьки, дідусі, бабусі тощо.

Ілюстративний матеріал, який ми використовуємо в цій статті, здобуто в основному в семи селах трьох районів Харківської області: Валківському (с. Ков’яги, с. Сніжків), Куп’янському (с. Глушківка, с. Курилівка, с. Петропавлівка), Новововодолаському (с. Білоусівка, с. Рокитне) районах.

Об’єкт нашої уваги – мовлення дітей Центральної Слобожанщини (Харківщини). Предметом дослідження в пропонованій розвідці є лексика дитячого мовлення. При цьому під дитячим мовленням ми розуміємо „слова”, що вживаються дітьми на позначення тих чи інших реалій дійсності, а також лексеми, які використовують дорослі в розмові з ними. Ці „так звані дитячі слова, – як зауважує відомий мовознавець В. Ващенко, – посідають належне місце в лексичному складі мови. Їх зовсім небагато, але вони виразно виділяються за своїми яскравими ознаками” [1:24]. Опис цих специфічних форм, їх тематична класифікація, визначення структурних і семантичних особливостей обумовлюють актуальність нашої роботи.

У дослідженні ми спираємося на теоретичні положення праць зарубіжних і вітчизняних дослідників, які розробляли такі проблеми:

1) про перевагу іменників у дитячому мовленні на початковому етапі мовленнєвого розвитку дитини (О. Негневицька, О. Шахнарович);

2) про особливу значущість чуттєвого образу в сприйнятті слів дітьми (М. Швачкін);

3) про узагальнювальний характер значень перших дитячих слів (В. Гербова, Д. Слобін, І. Столярова, О. Шахнарович);

4) про розвиток структури значення слова в онтогенезі (О. Протасова, О. Шахнарович).

Без урахування цих аспектів аналіз лексики „дитячого спілкування”, на нашу думку, був би неповний.

У дитячому мовленні Харківщини в результаті дослідження були виявлені певні риси на лексико-семантичному рівні, які роблять мовлення дитини своєрідним і таким, що заслуговує на дослідження й подальше вивчення.

Дитяча лексика центральнослобожанських говірок певним чином співвідноситься з відповідним підрівнем інших українських говорів, пов’язаних із нею, тому в складі дитячого мовлення Харківщини слід розрізняти принаймні дві основні групи лексичних одиниць:

1) слова, не зафіксовані в загальних лексикографічних працях, але наявні в мовленні дітей Центральної Слобожанщини (*бе́бля* – нічний горщик, *го́ба* – ягода, *го́га* – вогонь);

2) слова, поширені не тільки в мовленні дітей Харківщини, а й за її межами й у загальнонародній мові (*ам-ам* – їсти, *лю́ля* – колиска, *ля́ля* – дитина).

У межах названої тематичної групи (лексика „дитячого спілкування”) можна виділити такі лексико-семантичні підгрупи: назви людей; найменування різноманітних явищ і об’єктів природи; лексеми на позначення одягу і його деталей, взуття; назви їжі, напоїв; назви свійських тварин, риб, комах, земноводних; назви ігор й іграшок, предметів, якими користується дитина в побуті; назви овочів, фруктів, дерев, ягід, грибів, квітів і трав; лексеми на позначення речей хатнього вжитку; найменування будівель, установ, просторових об’єктів і їх частин; назви казкових істот; номени на позначення загальних оцінних ознак, смакових відчуттів, кольорів, фізіологічних ознак; назви дій; слова привітання, прощання, подяки; характеристики часу й місця.

Узагалі виділення цих підгруп певною мірою є умовним, однак важливим для досягнення чіткого й послідовного аналізу досліджуваного матеріалу.

Аналізовані лексеми характеризуються неоднаковим ступенем поширення й різною частотою вживання в сучасних центрально-слобожанських говірках. Це значною мірою залежить як від представлення тієї чи іншої реалії в мовленні дорослого населення досліджуваного регіону, так і від загального розвитку дитини.

Особливо багато й різноманітно представлена лексика на позначення поблизького оточення дитини. Тут поряд із загальноновживаними словами, наприклад, *баба* – бабуса, *мама* – мати, *дядя* – дядько, уживаються й специфічні лексеми, наявні в мовленні дітей Харківщини (*батка* – батько, *баушка* – бабуса, *дедушка* – дідусь, *дівчик* – дівчина, *кьося* – хрещена). При цьому, як відомо, формування лексики в дитини тісно пов'язане з процесом словотворення, тому лексичний рівень становить собою сукупність одиниць, які є результатом дії й механізмів словотворення.

Водночас однією з найхарактерніших рис діалектної лексики є багатоплановість зв'язків і відношень між досліджуваними лексемами. У дитячому мовленні Харківщини досить широко представлені синонімічно-дублетні й варіантні відношення.

Так, в аналізованій лексико-семантичній групі для називання найріднішої людини – матері – діти використовують такі “специфічні слова”: *ма*, *мама*, *мамока*, *мамонька*, *мамуся*, *мамуя*. При цьому фонетична структура деяких номенів яскраво засвідчує вплив російської мови (через посередництво носія, близького до дитини; його мовлення), що не є випадковим. Це зумовлено значною мірою сусідством Центральної Слобожанщини з Росією. Наприклад, звертаючись до батька, діти часто використовують не лише загальновідому назву „*тато*”, але й лексеми „*папа*”, „*папоцька*”, які явно засвідчують вплив російських відповідників (*папа*, *папочка*).

Окрім значної фонетичної варіативності, зрідка спостерігається також граматичне варіювання компонентів зазначеної лексико-семантичної групи. Так, дівчина номінується лексемами *дівчинка* і *дівчик*.

Досить різноманітно представлені в дитячому мовленні Центральної Слобожанщини й лексико-семантичні групи на позначення одягу, його деталей, взуття і їжі. У цих гру-

пах спостерігаємо аналогічну ситуацію: поряд із загальнонародними словами (*льоля* – сорочка) співіснують і діалектні лексичні одиниці, які зустрічаються в мовленні дітей Харківщини (*калго́ти* – колготи, *памідо́ли* – помідори, *сахарь* – сахар). У цій підгрупі також спостерігаємо фонетичну варіативність, спричинену опосередкованим впливом російської мови (*мьод* – мед (рос. мед), *конфе́тка* – цукерка (рос. конфетка), *хле́бушек* – зменш.-пестл. до хліб (рос. хлебушек)).

Характерними прикладами деталізованої системи номінації в дитячому мовленні нашого регіону є назви свійських тварин. Наприклад, *ба́зя*, *баля́н*, *ба́ся*, *бая́шек*, *бе-бе́*, *бе-бе́ка*, *бе́ка*, *би́ря* – баран. Як бачимо, тут також представлені як загальноновживані (*бе́ка*, *би́ця*, *би́ря*), так і специфічні одиниці, властиві дитячому мовленні Харківщини (*базя*, *баяшек* тощо).

Заслужовують на увагу й номени, які вживаються на позначення різних видів людської діяльності. Вони складають доволі численну групу слів у мовленні дітей Центральної Слобожанщини. Так, наприклад, досить різноманітно представлені лексеми на позначення процесів спання й уживання їжі (*а-а́*, *ай*, *ба́єньки*, *лю́лі*, *па́ті*, *спату́ні* – спати; *ам*, *ама́ти*, *їстоньки*, *ку́сять*, *ням-ням* – їсти).

Менш частотно представлені лексико-семантичні підгрупи слів на позначення таких реалій: взуття, явищ і об'єктів природи, напоїв, посуду й деяких інших. Проте й серед цієї відносно невеликої групи лексем зустрічаються досить специфічні утворення (подекуди – ситуативні оказіоналізми): *ха́бри* – фарби, *тре́тор* – трактор, *лю́люшка* – іграшка тощо.

Окрім того, деякі лексичні одиниці виступають у центральнослобожанських говірках репрезентантами кількох значень. Так, лексема *буба* вживається на позначення таких реалій, як бублик, гудзик, *буля* – бабуса, бублик тощо.

Отже, лексико-семантичні групи слів, наявні в дитячому мовленні Харківщини, – досить різноманітний набір утворень, які мають право на ґрунтовне лексикологічне дослідження.

Аналіз досліджуваної тематичної групи лексики дозволяє зробити такі висновки:

Тематична група лексики „дитячого спілкування” центральнослобожанських говірок утворює складну й розгалужену систему номінацій.

Аналізована тематична група представлена значною кількістю лексико-семантичних підгруп. Основна частина назв уходить до складу загальнонародної української лексики, хоча й нерідко відображає специфічні діалектні риси Харківщини.

Для мовлення дітей Центральної Слобожанщини характерне вживання синонімічно-дублетних і варіантних назв, що значною мі-

рою мотивується засвоєнням лексичних елементів з іномовних систем, зокрема – російської, оскільки вплив останньої тією чи іншою мірою позначився на всіх слобожанських говорах через близькість цих літературно-територіальних утворень. Проте наявність російськомовних укралень аж ніяк не применшує ступеня оригінальності складу цього мовленнєвого ареалу.

Література

1. Ващенко В. С. Фрагменти з українського мовознавства : [пропедевтичний посіб. молодого науковця] / Василь Семенович Ващенко. — Дніпропетровськ, 1989. — 80 с.
2. Вікторіна О. М. Словник лексики та фразеології народної медицини та лікувальної магії Кіровоградщини / О. М. Вікторіна. — Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2006. — 436 с.
3. Словник українських східнослобожанських говірок / [К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко й ін.]. — Луганськ : ЛДПУ, 2002. — 234 с.
4. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. І. Гримашевич. — Житомир, 2002. — 184 с.
5. Грищенко П. Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) / Павло Юхимович Грищенко. — Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. — С. 5—24. — (Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти) (Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції).
6. Детская речь: проблемы и наблюдения. — Ленинград, 1989. — 160 с. — (Межвузовский сборник научных трудов).
7. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Йосип Олексійович Дзендзелівський. — [2-ге вид.]. — К. : Наук. думка, 1987. — 300 с.
8. Зеленько А. Аспект, метод, прийом, процедура у діалектології : [зб. наук. праць : Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії. До 100-річчя М. А. Грицака]. — Вип. 12) / А. Зеленько. — Ужгород, 2008. — 230 с. — (Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства).
9. Карнаушенко Г. Н. Дитяча лексика верхньолужицької та української мов / Г. Н. Карнаушенко. — Львів, 1988. — С. 106—108. — (Проблеми слов'янознавства ; вип. 37).
10. Кольцова М. М. Ребенок учится говорить / М. М. Кольцова. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Сов. Россия, 1979. — 192 с.
11. Лурия А. Р. Речь и развитие психических процессов у ребенка / А. Р. Лурия — М. : Академия пед. наук РСФСР, 1956. — 96 с.
12. Люблінська Г. О. Дитяча психологія / Г. О. Люблінська. — К. : Вища школа, 1974. — 356 с.
13. Матвія І. Г. Українська мова і її говори: / Іван Григорович Матвіяс. — К. : Наук. думка, 1990. — 168 с.
14. Негневицкая Е. И. Язык и дети / Е. И. Негневицкая, А. М. Шахнарович. — М. : Наука, 1981. — 110 с.
15. Никончук М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / Никончук М., О. і Мойсеєнко В. — Житомир, 2001. — 148 с.
16. Протасова Е. Ю. Некоторые аспекты номинации у детей / Протасова Е. Ю. — М., 1989. — 144 с. — (Язык и когнитивная деятельность).
17. Сизько А. Словник діалектної лексики сіл південно-східної Полтавщини / Андрій Тимофєєвич Сизько. — Д., 1990. — 99 с.
18. Словник буковинських говірок / [ред. Н. Гуїванюк]. — Чернівці : Рута, 2005. — 688 с.
19. Тер-Минасова С. Г. К проблеме детской речи / С. Г. Тер-Минасова. — М. : Наука, 1969. — № 4. — С. 107—112. — (Вопросы языкознания).
20. Цейтлин С. Н. Язык и ребенок : Лингвистика детской речи : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / Цейтлин С. Н. — М. : центр ВЛАДОС, 2000. — 240 с.
21. Шахнарович А. М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи) / А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева. — М. : Наука, 1990. — 168 с.

22. Швачкин Н. Х. Развитие речевых форм у младшего дошкольника : [сб. статей ; под ред. А. Н. Леонтьева и А. В. Запорожца] / Н. Х. Швачкин. — М. ; Л. : АПН РСФСР, 1948. — С. 92—101. — (Вопросы психологи ребенка дошкольного возраста).

23. Чернецький В. К. Лексичні діалектизми в словнику дитячого мовлення [тези доп.] / Чернецький В. К. — Ужгород, 1978. — С. 78—80. — (Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови).

24. Эльконин Д. Б. Детская психология : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений]. — М. : Академия, 2005. — 384 с.